

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัย และข้อเสนอแนะ

การวิจัยเรื่องการศึกษาภาวะผู้นำของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) มีวัตถุประสงค์ในการศึกษา เพื่อศึกษาแนวคิดและทฤษฎีภาวะผู้นำ เพื่อศึกษาอัตชีวประวัติ และผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) และเพื่อวิเคราะห์แนวคิดที่สำคัญและภาวะผู้นำของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยในปัจจุบัน ในการวิจัยครั้งนี้ เป็นงานวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยเน้นการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา เอกสารทางวิชาการ ตำรา งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนผลงานของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ต่างๆ ทั้งหมดและผลงานของบุคคลทั่วไปที่เกี่ยวข้องกับการบทบาทการทำงานเผยแผ่พระพุทธศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุ

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ผลของการวิจัยการศึกษาภาวะผู้นำของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) สามารถสรุปได้ดังนี้

๕.๑.๑ ผลการวิจัยแนวคิดและทฤษฎีภาวะผู้นำ ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๑ พบว่า

ภาวะผู้นำทางสังคมทั่วไปภาวะผู้นำ เป็นกระบวนการของอิทธิพลที่ผู้นำ หรือผู้ที่มีภาวะผู้นำ เป็นผู้ชักนำ จูงใจ ชี้นำ ใช้อิทธิพลหรืออำนาจที่มีอยู่ในรูปแบบต่างๆ กระตุ้นหรือชี้นำให้เพื่อนร่วมงาน หรือผู้ใต้บังคับบัญชาให้ยินดี เต็มใจ พร้อมใจ ในการกระทำการ ให้มีความกระตือรือร้นหรือร่วมดำเนินการอย่างใดอย่างหนึ่งตามที่ผู้นำต้องการให้มีพฤติกรรมไปในทิศทางในการทำงานหรือดำเนินกิจกรรมที่ผู้นำนั้นรับผิดชอบ หรือตามที่ผู้นำนั้นต้องการ ส่วนทางพระพุทธศาสนาภาวะผู้นำต้องประกอบด้วยภาวะ ๒ ประการคือ ๑. ภาวะทางด้านจิตใจที่ต้องมีคุณธรรมอันสูงเหนือกว่าผู้อื่นที่สุดคือหมดจากกิเลสดังพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๒. ภาวะลักษณะทางกายภาพ หรือบุคลิกภาพของผู้นำชาวพุทธต้องประกอบด้วยมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ

๕.๑.๒ อัตชีวประวัติ และผลงานที่เกี่ยวกับภาวะผู้นำของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๒ ผู้วิจัยได้จำแนกไว้เป็น ๓ ระยะประกอบด้วย

(๑) ประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ระยะต้น (ระหว่าง พ.ศ.๒๔๖๙ – ๒๔๘๕) ช่วงอุปสมบทใหม่ ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้อุปสมบท ณ วัดนอก

(อุบล) อำเภอยะโฮง จังหวัดสุราษฎร์ธานี ได้เรียนนักรัชมที่วัดเหนือ (โพธาราม) ในช่วงเข้าพรรษาได้แสดงพระธรรมเทศนาทุกวันให้พุทธศาสนิกชนได้ฟัง แต่เมื่อออกพรรษาแล้วแสดงพระธรรมเทศนาเฉพาะวันพระเท่านั้น และสอบนักรัชมชั้นตรีได้ในพรรษานั้นช่วงศึกษาพระปริยัติธรรมกรุงเทพมหานคร ผลการวิจัยพบว่า เมื่อออกพรรษาแล้ว ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้เดินทางไปกรุงเทพมหานครเพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกนักรัชม - บาลี ได้พักอยู่ที่วัดปทุมคงคาแต่อยู่แค่เพียง ๒ เดือนเพราะเห็นว่าการปฏิบัติและจารวัตรของพระภิกษุไม่ตรงกับพระวินัย จึงได้กลับมาอยู่วัดใหม่ (พุมเรียง) ได้ตั้งใจเรียนนักรัชมชั้นโทและชั้นเอกพร้อมกับได้ไปเป็นครูสอนนักรัชมที่วัดพระบรมธาตุไชยา เมื่อเห็นว่าจำเป็นจะต้องศึกษาภาษาบาลีจึงได้เดินทางไปกรุงเทพมหานครเป็นครั้งที่ ๒ เพื่อศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีอย่างเดียวจนสามารถสอบเปรียญธรรม ๓ ประโยคได้ นอกจากนี้ยังได้เขียนหนังสือ ๒ เล่ม คือ เรื่องประโยชน์แห่งทาน และพระพุทธานุภาพขึ้นปลุกชนและท่านยังได้ศึกษาพระไตรปิฎกอย่างจริงจังช่วงกลับมาอยู่สวนโมกข์เก่า (วัดร้างตระพังจิก) ผลการวิจัยพบว่าท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ตั้งใจทำงานเพื่อการรับใช้พระพุทธเจ้าโดยประกาศใช้นามแทนตัวท่านว่าพุทธทาสและได้เขียนหนังสือเรื่องตามรอยพระอรหันต์เพื่อนำมาตีพิมพ์ลงในหนังสือพิมพ์พระพุทธานุภาพรายไตรมาส ที่ท่านร่วมกับน้องชายได้ดำเนินการขึ้น ต่อมาได้แปลหนังสือพระไตรปิฎกนำข้อความมาเรียบเรียงเป็นชุดพุทธประวัติจากพระโอษฐ์ และอริยสัจจากพระโอษฐ์และได้เขียนบทความเรื่องพระพุทธานุภาพในถิ่นไทยภาคใต้และไฟไหม้โลกทั้งพุทธกาลและได้แสดงปาฐกถาธรรม เรื่องวิถีแห่งการเข้าถึงพุทธธรรม ตลอดถึงผลแห่งความสงบในฐานะพุทธธรรม

(๒) ประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ระยะกลาง (ระหว่าง พ.ศ.๒๔๘๖ - ๒๕๒๙)

ช่วงสร้างสวนโมกข์ใหม่ ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้พัฒนาสวนโมกข์ให้เป็นแหล่งของการปฏิบัติธรรมโดยจัดสถานที่ให้เหมาะสม ได้มีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาโดยแบ่งเป็นงานพูดงานเขียน สำหรับงานพูดนั้นมีการแสดงพระธรรมเทศนาในการพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระวันรัต (เฮง เขมจารี) ปาฐกถาเรื่องพุทธธรรมกับเจตนารมณ์แห่งประชาธิปไตย ข้อควรทราบเกี่ยวกับหลักพุทธศาสนาระหว่างนิกายต่างๆ พุทธธรรมกับเจตนารมณ์แห่งประชาธิปไตย ภูเขาแห่งวิถีพุทธธรรม ใจความสำคัญของพระพุทธศาสนา อุดมคติของครูตามทัศนะฝ่ายพระพุทธศาสนาธรรมโอสธสำหรับโลก หนทางดับความเลวร้ายในยุคปัจจุบัน การศึกษาอย่างถูกวิธี อานาปานสติ สำหรับงานเขียนนั้นมีเรื่องลักษณะอัศจรรย์บางประการของพระนิพพาน สิบปีสวนโมกข์ โบราณคดีรอบอ่าวบ้านดอน จิตวิทยาแบบพุทธทำวัตรสวดมนต์แปลฉบับสวนโมกข์ช่วงบพทาทรงเรื่องของสวนโมกข์ ผลการวิจัยพบว่า เป็นช่วงที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้พัฒนาสวนโมกข์ให้เป็นแหล่งปฏิบัติธรรม ได้มีการสร้างโรงมหรสพทางวิญญาณและนำภาพปริศนาธรรมพร้อมด้วยพุทธประวัติยุคแรกของโลก มาอธิบายให้พุทธบริษัทได้เข้าใจ ท่านได้อธิบายธรรมแบบธรรมสาธกจำแนกในหัวข้อ การทำงาน คือ การปฏิบัติธรรมและการทำงานด้วยจิตว่างกับหม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมทย์

จนกลายเป็นวิวาทะต่อกันทำให้มีคนได้รู้จักท่านมากขึ้นและได้แสดงปาฐกถาเรื่องคริสต์ธรรม-พุทธธรรม ธรรมปาฏิโมกข์ บรมธรรมขราวาสธรรม สังคณนิยมนามหลักแห่งพระพุทธศาสนา

(๓) ประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ระยะปลาย (ระหว่าง พ.ศ.๒๕๓๐-๒๕๓๖)

ช่วงก่อนอาพาธ ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้เขียนหนังสือ ภาษาคน-ภาษาธรรม อานาปานสติฉบับสมบูรณ์ ได้อยกสวนโมกข์นานาชาติที่สร้างขึ้นเพื่อถวายเป็นพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช และได้รับการถวายปริญญาอักษรศาสตรบัณฑิตกิตติมศักดิ์ จากจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และได้รับพระราชทานสมณศักดิ์ที่พระธรรมโกศาจารย์ และเขียนหนังสือ ธรรมะกับล้ออายุช่วงบั้นปลายชีวิต ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้บรรยายธรรมประจำวันเสาร์ ซึ่งจะมีการแบ่งเป็นภาคของการเทศนาอันประกอบด้วยภาควิสาขบูชา ภาคมาฆบูชา ภาคอาสาฬหบูชา และแบ่งเป็นชุดในการเทศนาประกอบด้วย ชุดอบรมคณะผู้ปฏิบัติธรรมสมาธิภาวนา ชุดการดำเนินชีวิตของคนในมัชฌิมวัย ชุดธรรมะที่ต้องรู้ชีวิต ชุดประมวลรูปแบบแห่งสากลพรหมจรรย์ หลังจากนั้นในวันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๕๓๖ ท่านมรณภาพและทำพิธีเผาศพ ณ ยอดเขาพุทธทองอย่างเรียบง่าย

๕.๑.๓ ผลวิเคราะห์อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ตามวัตถุประสงค์ข้อที่ ๓ ผู้วิจัยได้จำแนกไว้ ๓ ด้านประกอบด้วย

(๑) อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำด้านการปฏิบัติตนเป็นต้นแบบ

ภาวะผู้นำด้านการเป็นต้นแบบในการปฏิบัติธรรม ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้เป็นต้นแบบโดยยึดหลักการทำงาน คือการปฏิบัติธรรม ซึ่งเป็นการแสดงแบบอย่างที่ทำให้เข้าใจง่าย แต่แฝงไปด้วยความหมายที่ลึกซึ้งอย่างมาก และท่านได้เน้นให้พระภิกษุสามเณรอุบาสกอุบาสิกาให้เป็นอยู่ด้วยความถูกต้องโดยการปฏิบัติหน้าที่ เพราะธรรมะคือ หน้าที่ ผู้ทำหน้าที่ได้ถูกต้องจึงเป็นผู้ได้ปฏิบัติธรรมอย่างสมบูรณ์ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดพระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ที่ได้กล่าวถึงผู้นำว่าผู้นำในทางพระพุทธศาสนา เหมือนบุคคลผู้นำเกวียน ย่อมนำหมู่เกวียนข้ามที่กัณดาร เหมือนกับพระพุทธเจ้าได้ชื่อนานายก คือนำและขนสรรพสัตว์ให้ข้ามกัณดารคือชาติ ชรา และมรณะ

ภาวะผู้นำด้านการเป็นต้นแบบในการสวดมนต์ภาวนา ผลการวิจัยพบว่า เป็นการทำให้ผู้ที่มาสวดมนต์ได้รับความรู้จากการสวดมนต์เป็นการสวดมนต์แปลซึ่งท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้รวบรวมและนำมาแปลให้เป็นฉบับสวนโมกข์จึงสามารถทำให้รู้ความหมายที่ลึกซึ้งถึงแม้บางคนอ่านคำภาษาบาลีไม่ได้เมื่อถึงคำภาษาบาลีอาจจะหยุดสวดแต่ไปจดจ่ออยู่ที่คำแปล จึงทำให้มีประโยชน์และทำให้เป็นการได้ฝึกภาวนาไปด้วยขณะสวดมนต์ ซึ่งสอดคล้องกับพระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) ที่กล่าวว่า ผู้นำคือผู้ชักพาให้คนอื่นเคลื่อนไหวก้าว หรือกระทำการในทิศทางที่ผู้นำกำหนดเป้าหมายไว้ มีศัลปะ มีอิทธิพลต่อกลุ่มชน เพื่อให้พวกเขามีความตั้งใจที่จะปฏิบัติงานให้

บรรลุปเป้าหมายตามต้องการเช่น เป็นผู้นำองค์กร ผู้นำสมาคม ผู้นำวัดและแม่กระทั่งเป็นหัวหน้าครอบครัว

ภาวะผู้นำด้านการเป็นต้นแบบในการศึกษา ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้เป็นต้นแบบในเรื่องการศึกษาทั้งการศึกษาทางโลก เช่น วัฒนธรรมตะวันตก ปรัชญาอินเดียจิตวิทยา วิทยาศาสตร์และอื่นๆ ส่วนทางธรรม เช่น การศึกษาพระพุทธศาสนานิกายมหายานพระไตรปิฎกและศาสนาต่างๆ มีความอดสาหะอดทนศึกษาค้นคว้าหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาอย่างแตกฉานแล้วนำมาเขียนเป็นหนังสือและบทความต่างๆ ออกสู่สังคม ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ กวี วงศ์พุ่ม ที่กล่าวว่า ลักษณะที่ดีของผู้นำ คือต้องมีการศึกษาดี และเฉลียวฉลาดเชื่อมั่นในตนเอง

(๒) อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำด้านการเผยแผ่ด้วยเทคนิควิธีการและสื่อเอกสารสิ่งพิมพ์

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการเที่ยวสั่งสอน ผลการวิจัยพบว่าท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้มีหน่วยงานที่ได้ทำหน้าที่เป็นนักเผยแผ่ธรรมเคลื่อนที่ ซึ่งได้มีการออกแสดงพระธรรมเทศนาสั่งสอนชาวบ้านในบริเวณใกล้เคียง เช่น อำเภอไชยา อำเภอพุนพิน อำเภอกาญจนดิษฐ์และอำเภอเกาะสมุย จังหวัดสุราษฎร์ธานีรวมทั้งสถานที่อื่นๆ อีกด้วยเป็นการได้นำธรรมออกสู่ชุมชนทำให้การเผยแผ่ธรรมสามารถได้เข้าไปสู่ชุมชนและสังคมมากขึ้น

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการพูด ผลการวิจัยพบว่า การพูดเป็นการเผยแผ่ธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งของสวนโมกขพลาราม พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ได้มีการจัดกิจกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนา รวมทั้งได้มี การสนทนาธรรม การแสดงธรรมในวันล้ออายุวันกรรมกร วันเวียนเทียนซึ่งตรงกับวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา คือ วันมาฆบูชา วันวิสาขบูชา วันอาสาฬหบูชา และวันเฝ้าสวนโมกขพลารามวันเหล่านี้จะมีกิจกรรม ด้วยการบรรยายธรรมและการแสดงปาฐกถาธรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาทางด้านสื่อวิทยุกระจายเสียง ผลการวิจัยพบว่า เป็นงานเผยแผ่โดยดำเนินการตั้งแต่เมื่อปี ๒๕๐๒ ที่ศูนย์ประชาสัมพันธ์เขต ๗ จังหวัดนนทบุรีได้ติดต่อทางวัดสวนโมกขพลารามเพื่อนำเทปการบรรยายธรรมไปออกอากาศทางสถานีวิทยุประจำท้องถิ่น (วปถ.๕) นอกจากนี้ทางสถานีวิทยุ อ.ส.ม.ท และสถานีวิทยุค่ายวิภาวดีรังสิตจังหวัดสุราษฎร์ธานี ยังได้นำเทปการบรรยายธรรมที่ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้แสดงไปออกอากาศเป็นประจำทุกวันเสาร์ แนวคิดนี้สอดคล้องกับทฤษฎีภาวะผู้นำที่ เคววินิต เคาณานนท์ ได้กล่าวถึงทฤษฎีภาวะผู้นำแบบความสามารถพิเศษที่ว่า ผู้นำที่ดีต้องมีทักษะการสื่อสารที่ดี

อิทธิพลแนวคิดในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยสื่อศิลปะและเอกสารสิ่งพิมพ์ ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้คิดสร้างขึ้นเป็นสื่อในการสอนธรรมโดยนำศิลปะประเภทจิตรกรรม ประติมากรรมและสถาปัตยกรรมแบบโบราณของชาติต่างๆ มาจำลอง

ไว้เพื่อเป็นสื่อในการสอนธรรมที่โรงมศพทางวิญญานพร้อมกันนี้ยังได้นำสิ่งเหล่านี้มาพิมพ์เป็นหนังสือและนำภาพที่เป็นปริศนาธรรมไปลงในหนังสือพิมพ์พระพุทธศาสนารายไตรมาสให้ชาวพุทธที่สนใจในงานของท่านได้ศึกษาเป็นการทำให้ธรรมของท่านได้แพร่หลายต่อไป ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดภาวะผู้นำในทางพระพุทธศาสนา ใน*หุติยาปาลนิคสูตร* ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะของผู้นำไว้ ๓ ประการ คือ (๑) จักขุมา มีตาดี มีวิสัยทัศน์ดี (๒) วิธูโร มีธุรกิจดี มีเทคนิคและทักษะในการผลิตค้นคว้าสิ่งที่ดี (๓) นิสสยสัมปันโน มีความสมบูรณ์ด้วยความเพียบพร้อมสัมพันธ์กับผู้อื่น มีมนุษยสัมพันธ์

(๓) อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำด้านการเผยแผ่ด้วยกลุ่มบุคคล

การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชาวไทย ผลการวิจัยพบว่า จะอบรมทุกวันทั้งที่ ๒๐-๒๖ ของทุกเดือนเพื่อให้คนไทยเข้าใจศาสนาพุทธอย่างถูกต้อง และปฏิบัติถูกต้องอย่างแท้จริง มีการสวดมนต์ทั้งเช้าเย็น เจริญสมาธิภาวนา มีการสนทนาธรรม ฟังธรรมบรรยายและตอบปัญหาธรรมแลกเปลี่ยนความคิดเห็น ซึ่งเป็นการพัฒนาทั้งร่างกายและจิตวิญญาณของคนไทยให้เจริญยิ่งขึ้นเพื่อความสงบเย็นแก่สังคมไทย

ภาวะผู้นำด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามโครงการขององค์กร ผลการวิจัยพบว่า มีการอบรมทั้งหน่วยงานของภาครัฐและภาคประชาชน ประกอบด้วยการอบรมระยะสั้นและการอบรมระยะยาวโดยอาศัยหลักธรรมในการแก้ปัญหาชีวิตเพื่อความสงบแก่ตนเองและสังคม นอกจากนี้ยังมีโครงการธรรมมาตาซึ่งเป็นโครงการอบรมแก่สตรีเพศ เพราะเห็นว่าสตรีผู้เป็นเพศแม่สามารถที่ถ่ายทอดความรู้ทางพระพุทธศาสนาให้แก่พุทธศาสนิกชนทั่วไปและเยาวชนของชาติได้อย่างลึกซึ้ง

ภาวะผู้นำด้านการเผยแผ่พระพุทธศาสนาตามโครงการพระธรรมทูต ผลการวิจัยพบว่า เป็นโครงการเผยแผ่พระพุทธศาสนาออกไปทั่วโลกจึงมีตัวแทนการเผยแผ่ศาสนาออกไปประสานความเข้าใจและเชื่อมโยงความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันระหว่างคนต่างชาติดังศาสนาจะจัดอบรมขึ้นที่สวนโมกขนาถาสนาเป็นรุ่นๆ มีทั้งพระภิกษุสามเณร และบุคคลทั่วไปเพื่อจะได้มีการเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้กว้างขวางออกไป

ภาวะผู้นำการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชาวต่างประเทศ ผลการวิจัยพบว่า ได้มีการอบรมทุกวันทั้งที่ ๑-๑๐ ของทุกเดือน หมุนเวียนเปลี่ยนกันไปจะมีการสนทนาธรรมเพื่อแก้ปัญหาทางศาสนาที่ยังเข้าใจผิดกันอยู่ และฝึกการทำสมาธิทำจิตใจให้มีความสงบและมีความสุข โดยไม่มีกำแพงเชื้อชาติศาสนามาขวางกั้นไว้ ให้ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันการทำเช่นนี้จะทำให้เกิดสันติภาพทุกสังคมได้ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของท่านอาจารย์ *บุญทัน ดอกไธสง* ที่กล่าวไว้ว่า ผู้นำคือผู้มีอิทธิพล มีศิลปะ มีอิทธิพลต่อกลุ่มชนเพื่อให้พวกเขามีความตั้งใจที่จะปฏิบัติงานให้บรรลุเป้าหมายตามต้องการ เป็นผู้นำและแนะนำ เพราะผู้นำต้องคอยช่วยเหลือกลุ่มให้บรรลุเป้าหมายสูงสุดตามความสามารถ ลักษณะการทำงานแบบผู้นำต้องทำงานร่วมกัน ทำงานเป็นทีม ผู้นำไม่เพียงแต่ยืนอยู่เบื้องหลังกลุ่มที่

คอยแต่วางแผนและผลักดัน แต่ผู้นำจะต้องยืนอยู่ข้างหน้ากลุ่ม และนำกลุ่มปฏิบัติงานให้บรรลุเป้าหมาย

(๔) อิทธิพลแนวคิดและภาวะผู้นำของพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ที่มีต่อสังคมไทย ผู้วิจัยได้จำแนกไว้เป็น ๓ ด้านประกอบด้วย

๔.๑ ภาวะผู้นำทางด้านการส่งเสริมพระพุทธศาสนา

ภาวะผู้นำทางด้านศาสนบุคคล ผลการวิจัยพบว่าท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้เป็นบุคคลที่มีความสำคัญยิ่งในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา เป็นผู้สามารถนำธรรมมาตีความได้อย่างลึกซึ้งซึ่งจนทำให้ผู้ฟังได้เข้าใจธรรมะที่ง่ายมากขึ้น เพราะความฉลาดในการเผยแผ่หลักธรรมที่สำคัญนี้ทำให้พระพุทธศาสนาได้เผยแผ่ไปทั่วโลก ทำให้ท่านเป็นผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นปูชนียบุคคลที่สำคัญคนหนึ่งที่ทำหน้าที่สืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยาวนานสืบไป

ภาวะผู้นำด้านศาสนธรรม ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้เป็นผู้เข้าถึงธรรมอย่างแท้จริง จึงได้นำหลักธรรมที่ได้ศึกษาค้นคว้ามาจากพระไตรปิฎกมาอธิบายให้เข้ากับชีวิตประจำวัน โดยได้นำเรื่องปฏิจจสมุปบาท คือ สิ่งที่อาศัยกันแล้วเกิดขึ้น มาทำความเข้าใจให้มองเห็นชัดในการเกิดทุกข์และดับทุกข์ซึ่งปฏิบัติได้ในปัจจุบันไม่ต้องรอชาติหน้ายังได้นำเรื่องตถมาตีความให้ง่ายขึ้นโดยการรู้เท่าทันอารมณ์ที่มากระทบทำให้รู้เท่าทันตามความเป็นจริง และพระอภิธรรมปิฎก ที่นำมาทำความเข้าใจแบบง่ายๆ ไม่ซับซ้อนสามารถปฏิบัติได้ง่าย ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดภาวะผู้นำในพระพุทธศาสนา ที่พระพุทธเจ้าทรงยกย่อง “ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา” ที่มีความสามารถและทักษะในการสอนธรรมะ อธิบายธรรมะว่า “เป็นผู้เลิศกว่าสาวกทั้งลายด้านการแสดงธรรม กล่าวธรรม สอนธรรม” (เอตทัคคะ) และสอดคล้องกับหลักสังคหัตถ์ตามงานวิจัยของพระบุญเรือง ฐิตธมโม ข้อที่ว่าเป็นผู้มีศิลปะในการพูดที่ดีเยี่ยม (ปิยวาจา)

ภาวะผู้นำทางด้านศาสนวัตถุ ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) เป็นผู้สร้างสรรค์ศิลปะที่เกี่ยวข้องกับเฉพาะในงานเพื่อการเผยแผ่พระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นการอนุรักษ์จิตรกรรมเกี่ยวกับปริศนาธรรม โรงมหรสพทางวิญญูณ และยังได้อนุรักษ์ประติมากรรม รูปปั้นชุดพุทธประวัติจากหินสลัก รูปปั้นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ได้ใช้สื่อทางด้านศิลปะในการสั่งสอนธรรมะด้วยการนำศิลปกรรมมาประยุกต์ใช้ให้เหมาะสมกับหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนา สามารถทำให้ธรรมะเป็นสิ่งที่น่าสนใจ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดภาวะผู้นำในทางพระพุทธศาสนา ที่พระศรีปริยัติโมลี (สมชัย กุศลจิตโต) ได้กล่าวในหนังสือเรื่องสงฆ์ผู้นำสังคมว่าภาวะผู้นำ คือความมีคุณธรรมมีคุณสมบัติในการริเริ่มสิ่งใหม่ๆ

ภาวะผู้นำทางด้านศาสนพิธี ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้ประยุกต์ศาสนพิธีโดยประกอบด้วยปัญญา ไม่ว่าจะเป็นพิธีบำเพ็ญกุศล พิธีทำบุญ พิธีถวายทานและพิธีเบ็ดเตล็ด และมีประเพณีวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา แต่ต้องทำให้เหมาะสม ไม่ยึดมากเกินไป

เพราะพิธีทางศาสนาถือว่ามีความสำคัญเช่นเดียวกับหลักธรรมอันเป็นแก่นแท้ทางพระพุทธศาสนา ศาสนพิธีทางพระพุทธศาสนากับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา ต้องไปคู่กันเสมอขาดเสียอย่างใดอย่างหนึ่งมิได้ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดภาวะผู้นำในทางพระพุทธศาสนา ที่พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต) ได้กล่าวถึงภาวะผู้นำที่เป็นคุณสมบัติ เช่นสติปัญญาความดีงาม ความรู้ ความสามารถของบุคคลที่ชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกันและพากันไปสู่จุดหมายที่ดีงามและกล่าวถึงลักษณะผู้นำไว้ ๓ ข้อ คือ มองกว้าง คิดไกล และใฝ่สูง และได้รวบรวมประมวลภาวะผู้นำที่ดี ที่มีประสิทธิภาพ

๔.๒ ภาวะผู้นำแนวคิดทางด้านการศึกษา

ภาวะผู้นำแนวคิดทางด้านการศึกษาศึกษา ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ได้เสนอแนวคิดในการจัดการศึกษาที่สมบูรณ์แบบโดยเน้นให้ผู้ศึกษามี ๕ ดี. คือ เป็นลูกที่ดีของพ่อแม่ เป็นลูกศิษย์ที่ดีของครูบาอาจารย์ เป็นเพื่อนที่ดีของเพื่อน เป็นพลเมือง ที่ดีของประเทศชาติ เป็นชาวพุทธที่ดีของพระพุทธศาสนา เพื่อไม่ให้ละเลยต่อหลักศีลธรรม การสอนให้คนฉลาดอย่างเดียวจะเป็นการศึกษาที่ไม่สมบูรณ์แบบกลายเป็นการศึกษาแบบหมาทางด้วน จึงต้องนำหลักศีลธรรมไปไว้ในระบบการศึกษาจึงจะเป็นการศึกษาที่สมบูรณ์แบบตามหลักของพระพุทธศาสนา

ภาวะผู้นำจิตวิญญาณทางด้านการศึกษาฝ่ายโลกียะ ผลการวิจัยพบว่า เป็นการศึกษาที่แก้ปัญหาของความทุกข์ได้ชั่วคราวเพราะเป็นการศึกษาอย่างชาวบ้านที่ให้ความสำคัญกับความเชื่อทางด้านไสยศาสตร์ แต่ชาวพุทธนั้นควรที่จะเชื่อระดับที่สูงขึ้นไป คือ ระดับของปัญญาจนถึงแม้ว่าจะไม่เป็นการดับทุกข์ได้อย่างสิ้นเชิงแต่เป็นการได้เลื่อนขั้นของความเป็นมนุษย์ให้มีความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์มากขึ้น

ภาวะผู้นำทางด้านการศึกษาฝ่ายโลกุตระ ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ต้องการเน้นให้คนเข้าถึงธรรมะระดับโลกุตระในชาตินี้ ไม่ต้องรอต่อไปชาติหน้าจึงนำ คำพูดของภาษาคนที่ไม่รู้ธรรมะกับภาษาธรรมะ สำหรับคนที่มีความรู้เรื่องธรรมะมาเปรียบเทียบทำให้เป็นการได้เข้าใจธรรมะง่ายขึ้น และง่ายต่อการที่จะนำไปปฏิบัติเพื่อเป็นการปฏิบัติแบบลัดสั้นหรือลัดระยะทางลงอีกก้าวหนึ่งในการเดินทางไปสู่ความดับทุกข์

๔.๓ ภาวะผู้นำทางด้านการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

การอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ผลการวิจัยพบว่า ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ให้ความสำคัญกับสิ่งแวดล้อมตั้งแต่สมัยสร้างสวนโมกขพลาราม ซึ่งได้มีการสร้างถาวรวัตถุให้กลมกลืนกับธรรมชาติมากที่สุด โดยสร้างอุโบสถที่พื้นดินตามธรรมชาติและมีการอนุรักษ์ต้นไม้โดยชี้ให้เห็นคุณค่าและโทษที่จะได้รับจากการไม่มีป่าไม้รวมทั้งสัตว์ป่าทุกชนิดส่วนการอาศัยธรรมชาติ เพื่อเข้าถึงธรรมะนั้นเมื่อได้เข้าใจธรรมชาติแล้วจะเป็นการเข้าถึงธรรมด้วย เพราะแนวคิดภาวะผู้นำ ในส่วนที่เกี่ยวกับพระธรรมะนั้น ท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) มีคุณูปการที่โดดเด่นประการหนึ่ง ในการอธิบายทำให้การศึกษาและปฏิบัติธรรมเป็นไปตามลำดับ มีขั้นตอน

เป็นระบบและประสานเชื่อมโยงกันอย่างน่าอัศจรรย์ ทำให้เข้าใจว่า โลภียธรรมกับโลกุตตรธรรม ที่แท้จริงก็มุ่งหมายพัฒนามนุษย์ให้มีความสุข และความถูกต้องยิ่งขึ้นไปตามลำดับ มิได้ขัดแย้ง หรือแยกขาดจากกันอย่างที่นักปราชญ์ทางโลกชอบคิด ศิลธรรมต้องมีรากฐานบนปรมัตถธรรมจึงจะเป็น ศิลธรรมที่จัดทุกข์ได้อย่างถูกต้องยั่งยืน ไม่เป็นการเห็นแก่ตัว หรือตีความเข้าข้างตัวตามใจของบุคคล ผลงานในชุด “ธรรมโฆษณ์” ส่วนใหญ่ท่านจะอธิบายธรรมะ ๔ ความหมายคือ (๑) ธรรมะคือ ธรรมชาติ (๒) ธรรมะคือ กฎของธรรมชาติ (๓) ธรรมะคือ หน้าที่ตามกฎหมายของธรรมชาติ (๔) ธรรมะคือ ผลอันเกิดขึ้นจากการทำหน้าที่นั้น

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

จากการวิจัยภาวะผู้นำของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะเชิงนโยบายดังต่อไปนี้

๑. ภาวะผู้นำในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของพระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ) ซึ่งถือเป็นบุคคลสำคัญของโลก ทางสถาบันทางการศึกษาหรือกระทรวงศึกษาธิการควร มีนโยบายให้บรรจุประวัติการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของท่านลงในหลักสูตรการเรียนการสอนในโรงเรียนเพื่อ นักเรียนจะได้เรียนรู้ประวัติของบุคคลสำคัญระดับโลก

๒. ภาวะผู้นำในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาด้วยการปฏิบัติตนเป็นต้นแบบของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ซึ่งถือว่าเป็นหลักการเผยแผ่พระพุทธศาสนาเน้นกระบวนการของ ไตรสิกขาเจาะลึกด้วยปัญญา มีสั่งสอนพุทธศาสนิกชนในเรื่องพุทธที่แท้จริง ควรที่คณะสงฆ์ไทยนำ โดยมหาเถรสมาคม นำไปเป็นแบบอย่างในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของสำนักต่างๆ ในประเทศไทย และต่างประเทศ

๓. อิทธิพลแนวคิดหลักคำสอนของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ทางสถาบันการศึกษาควรที่จะส่งเสริมให้นักเรียนนักศึกษาได้เรียนหลักคำสอนที่ท่านได้เขียนเอาไว้ อย่างเข้าใจแล้วไปปฏิบัติในการดำเนินชีวิตเพื่อให้เกิดความสงบแก่จิตใจ

๔. ภาวะผู้นำในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ที่มีอิทธิพลต่อทางการศึกษา ทั้งแนวคิดทางการศึกษา ได้วิจารณ์เรื่องของการศึกษาปัจจุบัน เปรียบเสมือนสุนัขหางด้วน ดังนั้นทางกระทรวงศึกษาธิการต้องเติมเต็มให้กับสุนัขที่หางด้วนด้วย หมายถึง ต้องจัดการศึกษาทั้ง ๒ ด้านด้วยกัน คือ ทั้งด้านวิชาชีพให้มีความรู้ความสามารถอย่างมีประสิทธิภาพส่วนด้านจิตวิญญาณ จะต้องให้นักเรียนศึกษาอย่างมีทั้งคุณภาพมีศีลธรรมและจริยธรรม ในการดำเนินชีวิตที่ดี

๕. ภาวะผู้นำทางด้านวิธีในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ที่มีต่อทางด้านการอนุรักษ์ธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติอย่างยิ่ง ทางคณะสงฆ์ไทยทุกวัดควรให้ความสำคัญเรื่องธรรมชาติให้มากที่สุด ส่วนภาครัฐ และภาคเอกชนจะต้องให้ความสำคัญกับ สิ่งแวดล้อมเช่นเดียวกับท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ที่ทำเป็นแบบอย่าง

ดังนั้น พุทธทาสภิกขุ สังคมโลกจึงยกย่องท่านให้เป็นผู้นำในทุกมิติคือ การศึกษา มนุษย์ ศาสนา สังคม สิ่งแวดล้อม แม้ท่านจะเป็นพระสงฆ์พระพุทธศาสนาเถรวาท แต่ก็ได้รับการยอมรับทุกนิกายและทุกศาสนา ที่ประสานความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนาต่างนิกาย และต่างศาสนาให้เกิดสันติภาพ

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะเพื่อการทำวิจัยครั้งต่อไป

จากการวิจัยเรื่องภาวะผู้นำของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์) ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะในการทำวิจัยดังต่อไปนี้

๑. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องกรรม นรก สวรรค์ในพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๒. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องการบรรลุธรรมในพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๓. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องจิตวิทยาในพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๔. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องปรัชญาในพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๕. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องสังคมวิทยาในพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๖. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องศาสตร์สมัยใหม่ในพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๗. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องศาสนาและพิธีกรรมในพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๘. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องนิพพานในพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๙. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธศาสนากับสิ่งแวดล้อมในพระคัมภีร์ของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๐. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธศาสนากับสังคมสงเคราะห์ในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๑. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องความเลื่อมและความเจริญของพระพุทศาสนาในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๒. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องกรรมฐานภาวนาในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๓. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องพุทธวิธีการบริหารจัดการในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๔. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องนิเทศศาสตร์ในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๕. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องหลักการประชาสัมพันธ์ในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๖. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องนิติศาสตร์ในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๗. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องตรรกศาสตร์ในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๘. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องแนวคิดสังคมอุดมคติในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)

๑๙. ควรมีการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องภาษาศาสตร์เพื่อการสื่อสารในพระศนะของท่านพุทธทาสภิกขุ (พระธรรมโกศาจารย์)